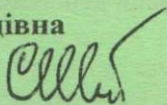

АВМ.
U 25

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

Шаренко Світлана Леонідівна

УДК 343.1

**КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ЗАСТОСУВАННЯ ПРИМУСОВИХ ЗАХОДІВ
МЕДИЧНОГО ХАРАКТЕРУ**

Спеціальність 12.00.09. – кримінальний процес
та криміналістика; судова експертиза

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Харків – 2000

Дисертація є рукописом

Робота виконана на кафедрі кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат юридичних наук, доцент
ХОТЕНЕЦЬ Василь Михайлович,
Національна юридична академія
України імені Ярослава Мудрого,
доцент кафедри кримінального процесу

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор
КОСТИЦЬКИЙ Михайло Васильович,
Суддя Конституційного Суду України,
Заслужений юрист України, академік
Академії правових наук України

кандидат юридичних наук, доцент
ЯНОВИЧ Юрій Павлович,
Університет внутрішніх справ МВС
України, доцент кафедри кримінального
процесу

Провідна установа: Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра кримінального процесу і криміналістики

Захист відбудеться «7» квітня 2000 р. о 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 в Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

7 8 3 2 А

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. З прийняттям нової Конституції Україна вступила у принципово новий етап розбудови демократичної, соціальної, правової держави. Тому, основним завданням суспільства і держави є впровадження прийнятих конституційних положень в життя. Конституція хоч і є законом прямої дії, але вона потребує в найкоротші строки приведення чинного законодавства у відповідність до неї, створення дієвих механізмів, які можуть забезпечити реалізацію основного принципу правової держави, що саме людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, особиста недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, а утвердження та забезпечення прав і свобод – обов'язком держави. Тільки в такому випадку з впевненістю можна стверджувати, що Україна розвивається як демократична, соціальна, правова держава.

В сучасних умовах реалізації судово-правової реформи, основною метою якої є створення судочинства охоронного типу, особливої актуальності набувають питання застосування примусових заходів медичного характеру. Поміщення людини у психіатричну установу пов'язано з її ізоляцією від суспільства і серйозним чином порушує права і свободи особистості. Тому примусове (недобровільне) поміщення особи у психіатричну установу можливо лише при наявності передбачених законом підстав і тільки за рішенням суду. В останні роки спостерігається значний ріст кількості суспільно небезпечних діянь, вчинених душевнохворими особами. Так, за даними судової статистики в 1998 році судами України застосовано примусові заходи медичного характеру стосовно 1354 осіб, а у першому півріччі 1999 року - розглянуто 645 справ про застосування примусових заходів медичного характеру, які були застосовані до 588 неосудних осіб (що на 16 осіб менше чим в 1998 р.). За інформацією Уповноваженого з прав людини Російської Федерації за останні два роки більш чим вдвічі зросла чисельність осіб, які страждають на психічні розлади і вчинили суспільно небезпечне діяння.

У чинному Кримінально-процесуальному кодексі України не досить чітко врегульовані питання, пов'язані з застосуванням примусових заходів медичного характеру, що обумовлює судові помилки в правозастосовчій практиці. Крім того, виконуючи рішення про застосування примусових заходів медичного характеру, психіатричні установи користуються "Тимчасовою інструкцією про порядок застосування примусових та інших заходів медичного характеру щодо осіб з психічним розладом, які вчинили суспільно небезпечні діяння", "Тимчасовою інструкцією про порядок невід-

кладної госпіталізації психічно хворих", які затверджені наказом № 225 Міністерства охорони здоров'я СРСР від 21 березня 1988 р. та "Положенням про умови і порядок надання психіатричної допомоги", яке затверджене ще Указом ПВР СРСР від 5.01.1988 р. Поза всякого сумніву, що наявність лише цих тимчасових документів і відсутність законодавчого урегулювання питань, пов'язаних з примусовим лікуванням осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння може нанести шкоду здоров'ю, людській гідності і правам громадян, а також міжнародному престижу держави.

Отже, поширеність суспільно небезпечних діянь, вчинених неосудними особами, не зовсім чітке законодавче врегулювання підстав і порядку застосування примусових заходів медичного характеру, правового статусу душевнохворої особи, відсутність в українській процесуальній науці цілісного дослідження процесуальних проблем застосування примусових заходів медичного характеру - від розгляду поняття, природи, функціонального призначення інституту до особливостей судового розгляду справ даної категорії, наявність в спеціальній літературі різних думок з названих питань, а звідси і нагальні потреби слідчої і судової практики, обумовили вибір теми та визначають актуальність даного дослідження, його теоретичне і практичне значення.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана згідно з планом досліджень кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого і є складовою частиною цільової комплексної програми "Проблеми вдосконалення організації і діяльності суду та правоохоронних органів в умовах формування соціальної, правової, демократичної держави" № 0186.0.099031.

Ступінь наукової розробки проблеми. Важливі теоретичні і практичні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру частково досліджені в роботах таких юристів: В.Д. Адаменка, М.С. Алексеєва, О.Д. Бойкова, Т.В. Варфоломєєвої, О.І. Галагана, Н.А. Дрьоміної, О.С. Кобликова, Л.Д. Кокорева, П.О. Колмакова, О.М. Ларіна, В.З. Лукашевича, І.Д. Перлова, І.Л. Петрухіна, Б.А. Протченка, Т.А. Михайлової, А.П. Овчинникової, І.О. Рудякова, С.І. Рудського, В.М. Савицького, Ю.І. Стецовського, М.С. Строговича, О.О. Хомовського, П.С. Елькінд, А.Л. Ципкіна, С.П. Щерби, Ю.П. Яновича та інших; психіатрів: М.М. Жарикова, Г.В. Морозової, В.Х. Кандинського, І.В. Константиновського, С.С. Корсакова, С.М. Шишкова, У. Фрезе, Д.Ф. Хритиніна; судових психологів: В.П. Василюєвої, М.І. Єнікеєва, М.В. Костицького, М.М. Коченова, І.О. Кудрявцева, В.В. Мельника, С.В. Ципарева.

Однак багато важливих питань забезпечення прав громадян, яких

направляли на примусове психіатричне лікування, спеціальному аналізу не підлягали, а тому на сьогодні залишаються проблемні дискусійні питання, пов'язані з застосуванням примусових заходів медичного характеру.

Мета і завдання дослідження. Основною метою дослідження є науковий аналіз проблем, пов'язаних з застосуванням примусових заходів медичного характеру згідно з кримінально-процесуальним законодавством України, виявлення прогалин у правовому регулюванні цих питань з урахуванням положень глави другої Конституції, та досягнень таких наук: кримінально-процесуальної, кримінально-правової, криміналістики, судової експертизи, судової психології, а також визначення шляхів вирішення цих проблем. Для досягнення зазначеної мети в дисертації зроблена спроба вирішення таких завдань:

- дослідити кримінально-процесуальні особливості природи, сутності і функціонального призначення інституту застосування примусових заходів медичного характеру;
- виявити основні особливості процесуальної форми, притаманні стадіям досудового слідства і судового розгляду справ при вирішенні питань про застосування примусових заходів медичного характеру;
- сформулювати пропозиції по вдосконаленню кримінально-процесуального законодавства, що регламентує провадження в справах про застосування примусових заходів медичного характеру і розробити практичні рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності кримінального судочинства.

Головна мета визначила межі дослідження, тому в роботі не залишилася поза увагою проблема предмета і меж доказування у справах розглядуваної категорії, а також окремому аналізу підданню процесуальне положення особи, відносно якої розглядається питання про застосування примусових заходів медичного характеру.

Нормативною базою дослідження послужили правові акти, що становлять основу правової держави - Конституція України, кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство України, Росії, інших країн світу, постанови Пленуму Верховного Суду України, відомчі нормативні акти Міністерства охорони здоров'я, відповідних міністерств.

В аспекті дисертаційного дослідження значної уваги приділено аналізу розвитку законодавства, головним чином, пов'язаного з примусовим лікуванням психічно хворих осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння, зокрема в законодавчих актах дореволюційної Росії та колишнього СРСР. В дисертації проаналізовані такі міжнародно-правові акти як Декларація ООН про права розумово відсталих осіб, Проект зводу принципів і гарантій захисту психічно хворих осіб і покращення турботи про психічне здоров'я

та Принципи захисту психічно хворих осіб і покращення психіатричної допомоги (резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 46/119).

Методологічною основою дисертаційного дослідження стали загальний діалектичний метод наукового пізнання дійсності, а також спеціальні методи дослідження: системний, структурний, функціональний, порівняльно-правовий, юридичного аналізу, логічний, статистичний, соціологічний, метод моделювання і прогнозування та інші. При цьому ці методи дослідження використовувались у взаємозв'язку та взаємозалежності, що в кінцевому рахунку забезпечило всебічність дослідження, несуперечливість та істинність наукових результатів.

В роботі використана правова література та праці фахівців-психіатрів.

Емпіричну базу дослідження склали дані, одержані в результаті вивчення опублікованої практики Верховного Суду України по розгляду справ про застосування примусових заходів медичного характеру за період з 1992 по 1998 рік та дані, одержані шляхом проведення стандартизованого інтерв'ювання суддів Харківської області з метою вивчення їх професійної позиції стосовно проблеми застосування примусових заходів медичного характеру. Врахований також особистий досвід автора дисертації по розгляду кримінальних справ в якості судді.

На основі проведеного дослідження проблем застосування примусових заходів медичного характеру як комплексного інституту кримінального і кримінально-процесуального права в дисертації сформульовані наступні нові положення, висновки й узагальнення, що виносяться на захист:

1. Прослідженіа процесуальна специфіка застосування примусових заходів медичного характеру щодо особи: а) визнаної неосудною, при доведеності факту вчинення нею, передбаченого кримінальним законом, діяння, а також її суспільної небезпеки, що визначається психічним станом і характером вчиненого; б) яка втратила кримінально-процесуальну дієздатність, якщо є достатньо доказів, що вказують на вчинення нею, передбаченого кримінальним законом діяння, і доведена її суспільна небезпека, що визначається психічним станом і характером вчиненого; в) яка втратила пенітенціарну дієздатність, з врахуванням вчиненого нею злочину і психічного стану, що виник внаслідок психічного розладу після постанови вироку.

2. Обґрунтування висновку про включення до системи примусових заходів медичного характеру передачу психічно хворої особи під опіку родичам або опікунам при обов'язковому лікарському нагляді.

3. Пропозиція про доцільність конструювати предмет доказування в справах досліджуваної категорії у вигляді трьох самостійних підсистем у справах осіб: а) неосудних; б) які втратили кримінально-процесуальну діє-

здатність до постанови вироку; в) які втратили пенітенціарну дієздатність після вступу вироку в законну силу.

4. З'ясування кримінально-процесуальних особливостей положення особи, відносно якої розглядається питання про застосування примусових заходів медичного характеру.

5. Висновок про те, що примусове поміщення особи в психіатричний стаціонар можливе лише за рішенням (постановою, ухвалою) суду.

6. Міркування щодо переліку питань, які мають бути визначені в постанові про призначення судово-психіатричної, судово-психологічної чи комплексної судової психолого-психіатричної експертизи та засоби її дослідження у судовому засіданні.

7. Наведені додаткові аргументи на підтримку поглядів щодо: необхідності обов'язкової участі як на досудовому слідстві, так і в період судового розгляду справ про застосування примусових заходів медичного характеру захисника, законного представника особи, що страждає на психічний розлад; безпосередньої участі психічно хворої особи в судовому засіданні, якщо цьому не зашкодить її стан здоров'я.

8. Аргументація пропозиції про необхідність винесення слідчим у справах про вчинення суспільно небезпечного діяння особою, яка страждає на психічний розлад, постанови про визнання її такою, що вчинила суспільно небезпечне діяння; ця постанова не повинна пред'являтися психічно хворій особі, але з нею мають бути ознайомлені законний представник такої особи та її захисник.

9. Обґрунтування нагальної потреби розробки та прийняття Закону України "Про психіатричну допомогу громадянам України", в якому, зокрема, слід передбачити, що примусове поміщення особи у психіатричну установу може мати місце тільки за рішенням суду; включити в нього норми, які спрямовані на запобігання вчинення суспільно небезпечних діянь неосудними, а також вчинення злочинів особами, які захворіли на душевну хворобу після вчинення суспільно небезпечного діяння.

10. Пропозиції про включення в новий Кримінально-процесуальний кодекс України норм, якими врегулювати: порядок оскарження в суд постанови про призначення судово-психіатричної, судово-психологічної чи комплексної судової психолого-психіатричної експертизи; прийняття рішення про оголошення розшуку психічно хворих осіб, які самостійно залишили лікувальну установу, куди вони були поміщені за рішенням суду; передбачити поміщення особи в психіатричний стаціонар під нагляд адміністрації лікувальної установи як різновид заходу запобіжного характеру (що забезпечуватиме можливість розслідування і судового розгляду кримінальної справи про застосування примусових заходів медичного характеру) та пе-

редачу під нагляд родичам чи опікунам, а до хворих, що знаходяться на лікуванні в порядку добровільного чи невідкладного лікування – під нагляд адміністрації лікувального закладу; обов'язкове призначення слідчими судово-психіатричного освідчення з метою вирішення питань: про можливість застосування заходу запобіжного характеру; участі особи у провадженні слідчих дій; про обов'язкову участь захисника у провадженні слідчих дій; про обґрунтованість сумнівів слідчого в осудності чи кримінально-процесуальній дієздатності підозрюваного чи обвинуваченого і необхідності призначення судово-психіатричної експертизи.

Теоретична і практична значимість роботи полягає, насамперед, у тому, що в роботі вперше після прийняття Конституції України, з врахуванням міжнародно-правових актів комплексно, цілісно і всебічно розглянуте питання про застосування примусових заходів медичного характеру – від поняття, природи і функціонального призначення цього інституту до розгляду справ названої категорії в судовому засіданні і судового контролю за виконанням рішень про застосування примусових заходів медичного характеру. Розроблено конкретні пропозиції по вдосконаленню кримінально-процесуального і кримінального законодавства. При цьому, зроблена спроба розв'язання низки складних дискусійних питань про правову природу, функції інституту застосування примусових заходів медичного характеру та особливостей процесуального положення осіб щодо яких розглядається питання про застосування примусових заходів медичного характеру.

Дослідженні в дисертації положення і зроблені висновки можуть знайти застосування при подальших наукових дослідженнях теоретичних проблем кримінального процесу з розробкою практичних рекомендацій суддям, працівникам правоохоронних органів, захисникам.

У результаті дослідження внесені пропозиції щодо вдосконалення чинного кримінально-процесуального законодавства та такі, які можуть бути використані в ході розробки нового КПК України і іншого законодавства, а також при підготовці нової редакції постанови Пленуму Верховного Суду України з питань застосування законів про примусові заходи медичного характеру. Деякі сформульовані в роботі положення уже використані в практичній діяльності судів при розгляді кримінальних справ досліджуваної категорії. Матеріали і положення, котрі містяться в дисертаційному дослідженні, можуть бути застосовані також у навчальному процесі в юридичних вузах, для вдосконалення програм і планів з навчальної дисципліни "Кримінальний процес", розробки спецкурсів кримінально-процесуального циклу, при підготовці підручників, навчальних та методичних посібників, а також при проведенні занять з підвищення кваліфікації та професійної майстерності слідчих, прокурорів, адвокатів, суддів.

Апробація і практична реалізація наукових результатів. Дисертація є підсумком багаторічної роботи автора по дослідженню проблемних питань, що виникають у практичній діяльності судів. Одержані результати доповідалися дисертантом на Науково – практичній конференції з актуальних питань судової експертизи і криміналістики на сучасному етапі судово-правової реформи (1998 р. м. Харків), у доповідях на методичних семінарах суддів Харківської області (1997-1999 рр. м. Харків), а також викладені в 6-ти наукових публікаціях фахових видань.

Структура роботи. У відповідності з цілями, предметом і логікою дослідження дисертація складається із вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновку та списку використаної літератури. Обсяг дисертації – 157 сторінок.

ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми, визначається об'єкт, мета і завдання дослідження, характеризується його методологія, теоретична база, науково-практичне значення, структура, а також формулюються основні положення, які виносяться на захист.

Розділ перший "Сутність інституту застосування примусових заходів медичного характеру" складається з трьох підрозділів. У цьому розділі дисертації проводиться дослідження суті інституту застосування примусових заходів медичного характеру, а саме: автор відмічає різноманітні підходи щодо визначення поняття, природи і функціонального призначення інституту застосування примусових заходів медичного характеру; аналізуються погляди вчених-процесуалістів на проблемні питання примусового лікування психічно хворих осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння; розглядається процесуальне положення осіб, відносно яких вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру.

У *підрозділі першому* "Поняття, природа та функціональне призначення інституту застосування примусових заходів медичного характеру" акцентується увага на тому, що примусові заходи медичного характеру, що застосовуються у сфері кримінального судочинства, являють собою комплексний інститут кримінального, кримінально-процесуального права, судової психіатрії та судової психології. Комплексність цього інституту полягає в тому, що матеріально-правові підстави застосування примусових заходів медичного характеру реалізуються у формах і при дотриманні умов, що визначаються кримінально-процесуальним законом. Встановлення неосудності особи щодо вчиненого діяння або її кримінально-процесуальної чи пенітенціарної недієздатності не тягне за собою обов'язкового застосування примусових заходів медичного характеру. До неосудної чи недієздатної

особи може бути застосований такий захід лише за наявності необхідних підстав. Чинне кримінальне законодавство не містить чітких вказівок стосовно підстав застосування примусових заходів медичного характеру. Деякою мірою цю прогалину заповнює ч. 2 ст. 416 КПК України, яка передбачає, що примусове лікування призначається лише особам, які є суспільно небезпечними.

Аналізуючи погляди на цю проблему А.П. Овчинникової, Т.А. Михайлової, Б.В. Волженкіна, В.Д. Філімонова та інших, автор приходиться до висновку, що слід розрізнити матеріально-правовий і процесуальний аспекти проблеми. З точки зору матеріального права, двоєдиною підставою застосування примусових заходів медичного характеру є: 1) передбачене кримінальним законом, суспільно небезпечне діяння; 2) суспільна небезпека особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння.

Кримінально-процесуальна підстава застосування примусових заходів медичного характеру передбачає встановлення фактичних даних, сукупність яких достатня для висновку про наявність матеріально-правових підстав та умов примусового лікування.

Дисертант робить висновок про необхідність виключення можливості застосування примусових заходів медичного характеру в зв'язку з вчиненням злочинів невеликої тяжкості. Забезпечення безпеки хворого і призначення лікування в порядку кримінального судочинства необхідно лише при вчиненні ним дії, що становить значну суспільну небезпеку. У зв'язку з чим обґрунтовується необхідність законодавчого визначення поняття суспільно небезпечного діяння, вчиненого особою, яка знаходиться в стані неосудності і приведення конкретного переліку таких діянь з метою обмеження можливого застосування примусових заходів медичного характеру за вчинення дій, що не становлять значної суспільної небезпеки. Пошукувач поділяє думку авторів проекту Закону України "Кримінальний кодекс України", розробленого робочою групою Кабінету Міністрів України (1999 р., друге читання) про те, що час, протягом якого до осіб застосовуються примусові заходи медичного характеру, зараховується в строк покарання у разі одужання особи і направлення для відбуття покарання, якщо не закінчилися строки давності, а один день позбавлення волі дорівнює одному дню застосування примусових заходів медичного характеру. Але це безсумнівно прогресивне положення до кінця законодавчо не вирішується, оскільки не знайшло відображення питання про залік часу протягом якого застосовуються примусові заходи медичного характеру при призначенні судом іншого, аніж позбавлення волі, покарання.

Автором вноситься пропозиція про включення до нового КК України положення, згідно з яким примусові заходи медичного характеру

застосовуються до особи, яка: 1) визнана неосудною, при доведеності факту вчинення нею, передбаченого кримінальним законом, діяння, а також її суспільної небезпеки, що визначається психічним станом і характером вчиненого; 2) втратила кримінально-процесуальну дієздатність, якщо є достатньо доказів, що вказують на вчинення нею, передбаченого кримінальним законом, діяння і доведена її суспільна небезпека, що визначається психічним станом і характером вчиненого; 3) втратила пенітенціарну дієздатність – за характером вчиненого нею злочину та психічним станом, що виник внаслідок психічного розладу після постанови вироку.

У другому підрозділі "Розвиток поглядів на проблему примусового лікування психічно хворих осіб" автор аналізує погляди на психічні захворювання і заходи, що застосовувалися до душевнохворих у різних державах, акцентуючи увагу на тому, що правовий стан психічно хворих осіб і характер застосовуваних до них заходів визначаються рівнем гуманізації і демократизації суспільного устрою.

Автор робить порівняльний аналіз законодавства щодо душевнохворих в окремих державах (Росії, Англії, Бельгії, Голландії, ФРН, Франції, Норвегії), звертає увагу на те, що законодавство України не приведене в відповідність до міжнародно-правових актів: Декларації ООН про права розумово відсталих осіб, Проекту зводу принципів і гарантій захисту психічно хворих осіб і покращення турботи про психічне здоров'я, Принципів захисту психічно хворих осіб і покращення психіатричної допомоги (резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 46/119 від 17 грудня 1991 року), в яких особлива увага приділяється захисту прав та інтересів психічно хворих осіб.

У третьому підрозділі "Правове положення психічно хворих осіб" зазначається, що примусові заходи медичного характеру не є формою реалізації кримінальної відповідальності, а являються заходами соціального захисту.

Застосування примусових заходів медичного характеру має на меті двоєдине завдання: захист суспільства від протиправних дій суспільно небезпечних осіб у зв'язку з хворобливим станом їх психіки; і усунення цієї небезпеки шляхом ефективного лікування таких осіб та їх ресоціалізації.

Більшість дослідників (Шаргородський М.С., Михеев Р.І., Орлов В.С. та інші) приходять до висновку про захисно-реабілітаційний зміст цього правового інституту. Автор вважає, що до правої оцінки, розглядуваних заходів, слід підходити диференційовано, з урахуванням тієї стадії кримінального процесу, на якій особа, яка вчинила інкриміноване їй діяння, втратила здібність усвідомлювати суспільно небезпечний характер своєї поведінки або керувати нею. При застосуванні до осіб, які визнаються не-

осудними, такі заходи являють собою реакцію держави на встановлений судом факт вчинення протиправного діяння, у зв'язку з чим вони набувають зовнішньої схожості з покаранням, але застосування примусових заходів медичного характеру не може розглядатися як кримінально-правова санкція, оскільки вони не містять притаманної покаранню властивості кари, чим принципово відрізняються від нього. На всіх стадіях судочинства примусові заходи медичного характеру є заходами суспільної безпеки, які застосовуються з метою обов'язкового лікування психічно хворих осіб і запобіганню вчинення ними суспільно небезпечних діянь.

При застосуванні примусових заходів медичного характеру щодо особи, яка захворіла на психічний розлад після вчинення суспільно небезпечного діяння, до винесення вироку, питання про факт вчинення протиправного діяння і відповідальності за нього не знаходить свого остаточного вирішення, оскільки винність особи у вчиненні злочину може бути встановлена тільки вироком суду, що вступив у законну силу, в зв'язку з чим автор звертає увагу на суперечливість формулювання ч. 2 ст. 12 КК України.

Характер примусових психіатричних заходів найбільш виразно проявляється при застосуванні їх до осіб, у яких встановлено тимчасовий розлад душевної діяльності, який перешкоджає визначенню їх психічного стану під час вчинення суспільно небезпечного діяння. Питання про відповідальність таких осіб не може бути вирішене до визначення їх осудності (неосудності), що не перешкоджає призначенню заходів, передбачених ст. 13 КК України як заходів процесуального примусу. В даному випадку примусове лікування не виключає кримінальної відповідальності особи після одужання якої (якщо не закінчилися строки давності) за вироком суду можливе призначення покарання.

Пошукувач звертає увагу на положення, що містяться в проекті Закону України "Кримінальний Кодекс України" про кримінальну відповідальність осіб, які під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого Кримінальним Кодексом України, перебували у стані обмеженої осудності, тобто не могли повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними. В дисертації звернено увагу на те, що порушення питання про обмежену осудність правомірне тільки в випадку якщо розглядати осудність як психічний стан особи, тобто здатність усвідомлювати свої дії і керувати ними.

Проект КК України передбачає нову для української кримінально-правової системи процесуальну фігуру – обмежено осудного, яка в правовому значенні розглядається як суб'єкт злочину, що наділений спеціальними правами і обов'язками. Це особа, яка здатна вчинити суспільно небезпечне діяння поряд з осудною особою, що підлягає кримінальній відповідаль-

ності і неосудною, яка не підлягає кримінальній відповідальності. Особа з психічними аномаліями займає проміжне положення і підлягає кримінальній відповідальності. Разом з тим осудність особи "обтяжена" психічними розладами, які не носять патологічного характеру. Суб'єкт може усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх дій або керувати ними, але в силу відповідних нервових процесів він в конкретній ситуації не в змозі робити це в повній мірі. Але проект КК України, включаючи нову правову норму – обмежену осудність, не визначає правові наслідки цього стану, тобто не дає відповіді при розгляді яких питань стан обмеженої осудності особи повинен бути врахований судом. Вказівка на можливість примусового лікування осіб, які вчинили злочин у стані обмеженої осудності не вирішує завдань, що ставлять перед собою прихильники теорії обмеженої осудності – більш гуманного відношення до осіб з психічними аномаліями, а тому було б правильним включити обмежену осудність до обставин, які враховуються судом при призначенні покарання як пом'якшуючі.

Розділ другий "Особливості попереднього розслідування (досудового слідства) в справах неосудних осіб та осіб, що захворіли на душевну хворобу після вчинення злочину", який складається з двох підрозділів, присвячений з'ясуванню предмета, межі і специфіки доказування в справах осіб, що вчинили суспільно небезпечне діяння в стані неосудності, або захворіли на психічну хворобу після вчинення злочину.

У підрозділі першому "Предмет і межі доказування в справах про застосування примусових заходів медичного характеру" акцентується увага на тому, що досудове (попереднє) слідство в справах про застосування примусових заходів медичного характеру умовно ділиться на два етапи: період з моменту порушення кримінальної справи до одержання висновку про неосудність чи недієздатність особи, щодо якої розслідується справа; і етап з моменту отримання висновку судово-психіатричної експертизи до направлення справи в суд або закриття провадження по справі.

Невизначене процесуальне положення психічно хворої особи в стадії досудового слідства виключає одноманітність у застосуванні закону. Автор аналізує теоретичні міркування М.І. Полшакова, А.І. Галагана, Н.А. Дрьоміної та інших авторів стосовно питань – чи слід виносити і пред'являти обвинувачення особі, осудність якої викликає сумнів, чи не робити цього. Дисертант приходять до висновку про необхідність винесення такого процесуального акту, в якому ще до закінчення досудового слідства давалася б кримінально-правова оцінка діяння психічно хворої людини і пропонує виносити постанову про визнання особи такою, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, оскільки винесення постанови про притягнення як обвинуваченого не відповідає процесуальному становищу психічно хво-

рих осіб.

Аналізуючи помилки, що виникають в ході досудового слідства і судового розгляду справ, пошукувач вважає за необхідне виділити обставини, що являють собою предмет доказування в справах про застосування примусових заходів медичного характеру, оскільки ті окремі загальні положення, що містяться в ст. ст. 23, 64 КПК України (наприклад, мотив злочину) не можуть бути застосовані в справах розглядуваної категорії, а інші (наприклад, дані про психічний чи психологічний стан особи) не окреслені як обов'язкові для доказування. Предмет доказування в справах про неосудних – це сукупність специфічних обставин, що підлягають обов'язковому установленню, виявленню й оцінці при провадженні попереднього слідства і судовому розгляді кримінальної справи.

Автор окреслює обставини, що підлягають доказуванню в справах: 1) про діяння неосудних; 2) осіб, які втратили кримінально-процесуальну дієздатність; 3) осіб, які втратили пенітенціарну дієздатність і пропонує враховувати їх особливості при законодавчому регулюванні предмета доказування в справах досліджуваної категорії.

Дисертант наводить додаткові аргументи щодо думки В.В. Полоскова про те, що кримінально-процесуальна дієздатність – це визнана кримінально-процесуальним правом психічна і фізична можливість особи до самостійного вирішення процесуальних дій або участі в них, тобто здатності свідомо використовувати процесуальні обов'язки. Праводієздатність є одним з понять, що становить правосуб'єктність. Другою стороною праводієздатності є дієздатність, яка має дві сторони: формально-правову та фактичну здатність до реалізації прав і обов'язків. Кримінально-процесуальна недієздатність – це особливий психічний стан особи, що характеризується втратою дієздатності, що виникла внаслідок психічного розладу особи в період кримінального судочинства в справі. Поняття кримінально-процесуальної недієздатності слід включити в кримінальне законодавство як самостійну умову застосування примусових заходів медичного характеру. Вживання цього терміну в статтях, що регулюють призначення примусових заходів медичного характеру, дозволило б уникнути явно недосконалого формулювання, яке характеризує недієздатну особу, яка "захворіла після вчинення злочину на душевну хворобу, що позбавляє можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними".

У *другому підрозділі* "Специфіка доказування неосудності" проводиться думка про те, що порушення питання про застосування примусових заходів медичного характеру правомірне лише за наявності трьох умов: неосудності особи щодо вчиненого діяння; душевного захворювання особи, яке виникло після вчинення злочину, але до постанови судом вироку; душе-

вного захворювання, яке настало під час відбування особою покарання, яке позбавляє її можливості усвідомлювати мету, зміст та правові наслідки кримінальної відповідальності за вчинене.

Висловлюється думка про необхідність доповнення КПК України нормою, яка регулюватиме процес обрання заходів запобіжного захисту щодо психічно хворих осіб, що дасть можливість провести досудове і судове слідство за участю цієї особи, а також виключатиме спричинення шкоди здоров'ю душевнохворих і дозволить здійснювати їх лікування. Враховуючи відсутність законодавчого вирішення питання про місце, де повинна утримуватися психічно хвора людина під час застосування до неї заходів запобіжного захисту, автор пропонує створити спеціальні відділення в слідчих ізоляторах, що забезпечить гуманне ставлення до цих осіб.

Акцентується увага на тому, що психіатричні установи в деяких країнах (відомі окремі випадки в колишньому СРСР) використовувались як знаряддя для подавлення особистості. Однією з основних причин зловживань і порушень прав людини у сфері застосування примусових заходів медичного характеру є те, що до цього часу відсутній закон про обов'язковість судового розгляду питань про поміщення в психіатричний стаціонар для недобровільного (примусового) лікування.

Пропонується доповнити кримінально-процесуальне законодавство нормою, в якій передбачити обов'язкове психіатричне освідчення осіб, щодо яких є дані, що вказують на хворобливий стан їх психіки, з метою вирішення питання про можливість їх участі за станом здоров'я в слідчих діях.

Як самостійний суб'єкт захисту інтересів психічно хворих осіб розглядається законний представник такої особи.

У **третьому розділі** "Особливості судового розгляду справ про застосування примусових заходів медичного характеру" розглядається питання про особливості судового слідства справ даної категорії та аналізуються вимоги, що пред'являються до рішень про застосування примусових заходів медичного характеру.

У **першому підрозділі** "Особливості судового слідства в справах про застосування примусових заходів медичного характеру" звертається увага на складність судового розгляду справ про застосування примусових заходів медичного характеру, яке викликане недостатньою урегульованістю порядку розгляду справ даної категорії в суді, внаслідок чого не забезпечується реальна гарантія захисту інтересів психічно хворих осіб.

Судовий розгляд справи про застосування примусових заходів медичного характеру має свою специфіку. Про це свідчить те, що: 1) він здійснюється не по всіх категоріях справ, а лише по тих, у яких осудність суб'є-

кта чи його кримінально-процесуальна або пенітенціарна дієздатність викликає сумнів; 2) після розгляду судом цього питання і при підтвердженні ним осудності особи – відновлюється звичайний хід попереднього слідства; 3) при встановленні кримінально-процесуальної недієздатності особи передбачається відновлення звичайного порядку провадження по справі після одужання особи.

Характерною рисою даного виду судового процесу є неможливість його завершення постановою вироку і застосуванням до особи заходів кримінальної відповідальності.

Загальний порядок провадження справ у суді першої інстанції урегульовано спеціальним розділом КПК України, що містить шість глав (110 статей). У той же час судовому розгляду справ про застосування примусових заходів медичного характеру присвячено всього три статті кодексу. Вирвані із системи, положення, закріплені у ст. 419 КПК України, не можуть бути застосовані при провадженні в справах розглядуваної категорії. Автор пропонує передбачити в новому Кримінально-процесуальному кодексі України спеціальну главу, норми якої мають регламентувати провадження в справах про застосування примусових заходів медичного характеру, яка передбачатиме законодавче вирішення всіх питань процесуального провадження цих справ, починаючи з моменту порушення справи до судового розгляду та вирішення питань про зміну чи скасування примусових заходів медичного характеру і не будуть носити відсилочного характеру.

Вносяться конкретні пропозиції щодо вирішення питань про процесуальне становище всіх осіб, що приймають участь в кримінальному судочинстві в справах названої категорії: особи, щодо якої порушена кримінальна справа, її законного представника, захисника, прокурора.

Пошукувач приходить до висновку, що прокурор як учасник кримінального процесу при розгляді в суді справ про застосування примусових заходів медичного характеру не здійснює функцію обвинувачення. Прокурор в судовому засіданні виконує завдання охорони прав і законних інтересів особи, по відношенню до якої вирішується питання про застосування примусових заходів медичного характеру і як представник держави охороняє публічні інтереси, пропонуючи у суді застосувати примусові заходи медичного характеру з метою захисту суспільства від особи, яка за своїм психічним станом являє собою небезпеку для нього. Разом з тим не можна говорити і про захист в відомому всім значенні, оскільки не існує обвинувачення. Мета участі прокурора і захисника в справах про застосування примусових заходів медичного характеру проявляється у тому: 1) щоб заходи медичного характеру не вживалися інакше як при безспірній доведеності вчинення суспільно небезпечного діяння даною особою;

2) щоб було законним і обґрунтованим рішення про те, що особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння у стані неосудності, потребує застосування примусових заходів медичного характеру; 3) щоб було законним і обґрунтованим рішення про вид примусового лікування; 4) щоб не залишилися поза увагою обставини, що дають підстави не застосовувати до даної особи примусові заходи медичного характеру. Крім того, автор звертає увагу, що захисник не має можливості узгодити лінію захисту з особою, інтереси якої він представляє, в силу хворобливого стану цієї особи, а тому, виходячи з норм адвокатської етики, він не може заявляти клопотання, подавати скарги, які можуть обтяжити участь психічно хворої особи.

Не заперечуючи проти того, що принцип гласності судочинства поширюється на всі категорії справ, пошукувач вважає, що з нього можуть бути винятки. Розголошення відомостей про психічне захворювання особи суперечить її інтересам, а тому справи про застосування примусових заходів медичного характеру повинні розглядатися в закритих судових засіданнях. Справи даної категорії не повинні розглядатися у так званих виїзних судових засіданнях, оскільки призначення таких заходів не переслідує мету загальної превенції і не несе в собі виховного значення.

Дисертант поділяє думку авторів проекту Закону України "Кримінальний кодекс України" про те, що особа, яка під час відбуття покарання захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати мету, зміст та правові наслідки кримінальної відповідальності за вчинене, звільняється від покарання і до неї застосовуються примусові заходи медичного характеру.

Пошукувач аналізує правові основи зміни або скасування примусових заходів медичного характеру. Звертає увагу на необхідність вирішення цього питання тільки судом за висновком лікувального закладу у разі змін стану здоров'я особи або її одужання. Пропонується доповнити КПК України нормою, яка передбачатиме, що в разі скасування примусових заходів медичного характеру в зв'язку з змінами в психічному стані особи на краще, суд може передати її під опіку родичам або опікунам з обов'язковим лікарським наглядом.

Автор відзначає необхідність доповнення чинного КПК України окремою нормою, яка б передбачала, що при відмові судом в застосуванні примусових заходів медичного характеру в зв'язку з відсутністю правових підстав до цього, особа, що перебувала в психіатричному стаціонарі має право на матеріальне і моральне відшкодування.

У *другому підрозділі* "Вимоги, що пред'являються до рішень (постанов, ухвал) суду в справах про застосування примусових заходів медичного характеру" розглядається постанова (ухвала) про застосування

примусових заходів медичного характеру як процесуальне рішення, в якому суд від імені держави у передбаченій законом процесуальній формі здійснює завдання правосуддя шляхом вирішення питання про подію суспільно небезпечного діяння, неосудність особи та застосування до неї примусових заходів медичного характеру. Саме в цьому процесуальному акті визначається ставлення держави до тих чи інших протизаконних дій та до осіб, які їх вчинили, дається від імені держави правова і моральна оцінка суспільно небезпечного діяння.

Звернено увагу на наявність внутрішніх і зовнішніх ознак постанови тождно вироку суду. Автор звертає увагу на зв'язок між формою і змістом постанови, який проявляється в тому, що форма є засобом вияву законності і обґрунтованості висновків суду, а зміст може бути визнано вірогідним, якщо він має процесуальну форму. Форма постанови не тільки передає, але й зв'язує воедино висновки суду про наявність чи відсутність фактів, що входять до предмету доказування по кримінальній справі. При цьому слід мати на увазі, що форма постанови стійка, визначена кримінально-процесуальним законом, а зміст постанови залежить не тільки від специфіки кримінальної справи, яка розглядається, але і від характеру висновків суду. Зміст постанови – взаємодія фактів, які встановлюються судом і входять до предмету доказування по кримінальній справі, і правових висновків, що випливають з цього, а форма – це зовнішній вияв визначеності і категоричності, встановлених по справі фактів і правових висновків суду, фактичних, логічних і правових мотивів прийнятого рішення.

У висновках у концентрованому вигляді сформульовані конкретні пропозиції щодо змін і доповнень чинного кримінального і кримінально-процесуального законодавства з метою максимального захисту прав та охороняваних законом інтересів психічно хворих осіб у сфері кримінального судочинства.

Пропонується внести зміни та доповнення у Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси України, зокрема: у ст. 13 КК України, в якій викласти види примусових заходів медичного характеру за такою системою: поміщення у психіатричну лікарню загального типу; поміщення у психіатричну лікарню спеціального типу; передача під опіку родичам чи опікунам при обов'язковому лікарському нагляді; ст. 40 КК України слід доповнити положенням, яким передбачити як обставину, що поліпшує відповідальність особи, що вчинила злочин, вважати наявність у неї психічного розладу, що не виключає осудність; а також доповнити діючий КПК України ст. 236-7, в якій передбачити порядок оскарження в суд постанови про призначення судово-психіатричної, судово-психологічної чи комплексної судової психолого-психіатричної експертизи; наведені й інші аргументи щодо вдосконалення діючого законодавства.

За темою дисертації опубліковані такі роботи:

1. Шаренко С.Л. Проблемні питання застосування примусових заходів медичного характеру // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. - Вип. 34. - Харків: Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого, 1998. - С. 178-181 – 0,3 друк. арк.
2. Шаренко С.Л. Особливості провадження в справах про застосування примусових заходів медичного характеру // Становлення правової системи демократичної України та юридична наука: Короткі тези доповідей та наукових повідомлень наукової конференції молодих учених та аспірантів 16-17 червня 1998 р. - Харків: Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого, 1998. - С.57-58 – 0,15 друк. арк.
3. Шаренко С.Л. Гарантії прав людини при розслідуванні справ про застосування примусових заходів медичного характеру // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. - Вип. 35. - Харків: Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого, 1998. - С. 157-164 – 0,4 друк. арк.
4. Шаренко С.Л. Особливості розслідування у справах неосудних осіб // Вісн. ун-ту внутр. справ МВС України. - Вип. 3-4. - Харків, 1998. - С. 220-227 – 0,4 друк. арк.
5. Шаренко С.Л. Особливе місце судової експертизи при провадженні по справам про застосування примусових заходів медичного характеру // Актуал. вопр. суд.експертизи и криміналістики на соврем. етапе судебно-правовой реформи: Сб. науч.-практ. материалов. - Харьков: Право, 1998. - С. 254-257 – 0,2 друк. арк.
6. Шаренко С.Л. Особливості судового розгляду справ про застосування примусових заходів медичного характеру // Вісн. ун-ту внутр. справ МВС України. - Вип. 7. Харків, 1999. - С. 306-311 – 0,4 друк. арк.

Анотації

Шаренко С.Л. Кримінально-процесуальні проблеми застосування примусових заходів медичного характеру. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Харків, 1999.

Дисертацію присвячено теоретичним та практичним проблемам, пов'язаним з застосуванням примусових заходів медичного характеру.

На підставі узагальнення літературних джерел та вивчення судової практики системно і комплексно досліджуються проблеми застосування примусових заходів медичного характеру, розкривається їх права приро-

да, функціональне призначення та особливості застосування на різних стадіях кримінального процесу, а також сформульовані пропозиції по доповненню і зміні чинного законодавства та включення запропонованих положень до проекту КПК України.

Ключові слова: осудність, неосудність, примусові заходи медичного характеру, кримінальне судочинство.

Шаренко С.Л. Уголовно-процессуальные проблемы применения принудительных мер медицинского характера. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза. Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. Харьков, 1999.

Диссертация посвящена теоретическим и практическим проблемам применения принудительных мер медицинского характера.

В структурном отношении диссертация состоит со вступления, трех разделов, семи подразделов, заключения, списка использованных источников.

Во вступлении обосновывается актуальность темы исследования, его цель, научная новизна, теоретическое и практическое значение, а также его апробация и внедрение.

В первом разделе рассматриваются вопросы понятия, общей характеристики, правовой природы и функционального назначения института применения принудительных мер медицинского характера. Проанализированы взгляды ученых - правоведов, судебных психологов и психиатров на проблему принудительного лечения психически больных лиц, совершивших общественно опасное деяние. Исследовано процессуальное положение лиц, в отношении которых рассматривается вопрос о применении принудительных мер медицинского характера.

Второй раздел исследования посвящен особенностям предварительного расследования (досудебного следствия) по делам невменяемых и лиц, заболевших душевной болезнью после совершения преступления.

В третьем разделе исследуются проблемы, связанные с особенностями судебного рассмотрения дел о применении принудительных мер медицинского характера, а также определены требования, предъявляемые к решениям (постановлениям, определениям) суда о применении принудительных мер медицинского характера.

Заключение представляет собой концептуальное изложение основных положений диссертации, а также предложения автора, которые направлены на усовершенствование уголовно-процессуального законодательства и

практики правоохранительных органов и судов при рассмотрении вопросов о применении принудительных мер медицинского характера.

В диссертации акцентируется внимание на том, что принятие Конституции Украины дало новый толчок для дальнейшего развития уголовно-процессуального законодательства и более надежной защиты прав, свобод и законных интересов человека, в том числе и страдающего психическим заболеванием. Но для того, чтобы основные конституционные начала воплощались в реальную жизнь людей, они должны быть обеспечены государством и в первую очередь конкретизированы в уголовно-процессуальном законодательстве.

С этой целью в диссертации на основе обобщения литературных источников и изучения судебной практики системно и комплексно исследованы проблемы применения принудительных мер медицинского характера, что позволило раскрыть их правовую природу и сформулировать на этой основе предложения по дополнению и изменению действующего законодательства, а также включению отдельных положений в проект Уголовно-процессуального кодекса Украины.

Ключевые слова: вменяемость, невменяемость, принудительные меры медицинского характера, уголовное судопроизводство.

S.L. Sharenko. Criminal Procedure Problems in Application of Forcible Measures of Medical Character. Manuscript.

Thesis for awarding the degree of the Candidate of Law in Speciality 12.00.09- Criminal Procedure and Criminalistics; Forensic Expertise. National Law Academy of Ukraine named after Yaroslav Mudryi. Kharkiv, 1999.

Thesis deals with the theoretical and practical issues relating to application of forcible measures of medical character.

On the basis of generalization of scholarly sources and juridical practice study, systematic and comprehensive research has been undertaken into the issues of application of above mentioned measures, which enabled revealing their legal nature and formulate, on the basis there of, the proposals aimed at amending and changing the effective legislation and including the proposed provisions into the draft of the new code of Criminal Procedure.

Key words: mental sanity, mental insanity forcible measures of medical character, criminal proceeding.

Відповідальний за випуск
канд. юрид. наук, доцент Мирошніченко Т.М.

Підписано до друку 24.12.99.Формат 60X90 1/16.
Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.
Ум. друк. арк. 0,6. Обл.-вид. арк. 1,0.
Тираж 100 прим. Зам. № 685.

Друкарня
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77